

Att fostra senmedeltidens människor genom exempel

DAG LINDSTRÖM*

Uppsala universitet

Eva-Marie Letzter, *Med öga för publiken: Moralisk fostran genom heliga Birgittas och de svenska predikanternas exempelberättelser, cirka 1340–1500* (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet 2018). 354 s.

Utgångspunkter och resultat

Senmedeltidens lärda i Europa ansåg att det mänskliga förnuftet måste hjälpas lite på traven i teologiska och moraliska frågor. Vad som behövdes var vägledning genom konkretiseringar och dessa konkretiseringar fick gärna ta form av sedelärande berättelser. Eva-Marie Letzter har i sin doktorsavhandling undersökt hur Birgitta Birgersdotter, heliga Birgitta, samt ett antal svenska predikanter från 1400-talet använde sig av just sådana exempelberättelser i syfte att fostra människor till goda kristna. Här undersöks vilka specifika lärdomar som skulle stärkas, men också vilka retoriska och narrativa grepp som kunde användas för att få genomslag hos publiken. Birgitta och predikanterna jämförs även med varandra, i syfte att klarlägga hur de anpassade sig till sina respektive publik. Medan Birgitta vände sig till en världslig och andlig elit, både i och utanför Sverige, var predikanternas publik mer heterogen men också dominerad av en bredare svensk allmänhet av ofrälse lekfolk. Avhandlingen får därmed karaktär av komparativ studie och Letzter antar att eftersom Birgitta och predikanterna vände sig till olika målgrupper så bör också deras moraliska fostran ha tagit sig skilda uttryck.

I avhandlingen jämförs sålunda två "författare": nämligen Birgitta och svenska predikanter från 1400-talet. I det senare fallet är det inte fråga om en utan flera författare. Det är Letzter naturligtvis medveten om. Inte heller Birgitta är en entydig och okomplicerad författare. Bakom Birgittas revelationer står i själva verket flera författare och den slutliga texten har i hög grad påverkats av både hennes biktfäder och av dem som redigerat och översatt texterna. Predikanterna framträder i postillor, predikosamlingar,

* Professor i historia; fakultetsopponent

skrivna på fornsvenska. Exakt vilka personer som bearbetade och översatte postillorna vet man inte, men de anses ha utarbetats efter europeiska förlagor och troligen har de översatts i Vadstenaklostret under andra hälften av 1400-talet. Eftersom postillorna är skrivna på svenska anses de vara tänkta som underlag för de helgdagspredikningar som hölls för menigheten i klosterkyrkan. De var alltså inte avsedda för internt bruk i klostret och förmodligen var de också tänkta att fungera som uppslag för sockenpräster runt om i riket.

Undersökningen placeras i relation till flera olika forskningsfält. Det handlar givetvis om Birgittaforskningen men även den forskning som finns om de senmedeltida svenska predikanterna. Här finns också ett forskningsläge som berör senmedeltida religiositet, kristna doktriner och medeltida exempellitteratur. Avhandlingen har ett ganska omfattande teori- och metodavsnitt, närmare 30 sidor. Här presenteras centrala begrepp såsom moralisk fostran, normer och lärdomar, här diskuteras hur normer och lärdomar kan artikuleras samt preciseras vad som avses med retorisk respektive narrativ nivå, intrigstrukturer och beståndsdelar. Vidare redogörs för teorier om identifikation, hämtade från analyser av modern populärkultur. Just identifikationsteori är en central utgångspunkt för den del av studien som handlar om hur publiken skulle lockas att identifiera sig med exemplens föredömliga aktörer.

Avhandlingen har tre empiriska huvudkapitel. I det första studeras dels vilka specifika lärdomar som skulle förmedlas och dels hur publiken skulle övertygas om dessa lärdomars giltighet, exemplens retoriska funktioner. I det andra kapitlet undersöks exemplens narrativa form. Det handlar både om intriger och berättelsernas aktörer, spelplatser och komplikationer, samt hur dessa fungerade som meningsbärande nyckelkomponenter. I det tredje empiriska kapitlet analyseras hur Birgitta och predikanterna anpassade sig till sina respektive publik, det vill säga hur de gick till väga för att locka publiken att identifiera sig med (rätt) rollfigurer i berättelserna.

Avhandlingen har en fyllig slutdiskussion på 18 sidor och här ges en systematisk och utförlig presentation av undersökningens resultat. Eva-Marie Letzter konstaterar att både Birgitta och predikanterna ägnade stort utrymme åt exempel som lärde människor att älska Gud och sky djävulen. Samtidigt framträder flera skillnader. Birgitta lade större vikt vid Guds och Kristus rättvisa dömande och vid människors olydnad och högmod, medan predikanterna mer betonade djävulens fientliga natur samt det skydd och den hjälp som erbjöds genom tro och bön. Birgitta lade större vikt vid vördnaden inför kyrkan och dess företrädare, medan predikanterna i stället betonade kärleken till nästan och det rätta förvaltandet av Guds skapelse. Birgitta varnade för högmod och högfärd medan predikanterna

uppmärksammade medmänsklig vård och bön. Birgittas exempel framhöll ofta hennes egen utvaldhet medan predikanterna betonade sakramentens förtjänst. Ett gemensamt drag är att båda hellre använde sig av positiva och föredömliga exempel än negativa och varnande exempel.

I fråga om retoriska funktioner använde sig Birgitta i högre grad av exempel som skulle öka publikens förståelse genom utläggningar och förklaringar, medan predikanterna främst använde dels befastande argument, där exemplets giltighet slås fast, dels känslomässiga incitament. Letzter betonar att dessa skillnader inte representerar en förändring över tid. Tvärtom framhåller hon kontinuiteten i den kulturella kontexten. Olikheterna återspeglar i stället en anpassning till skilda publik. Birgitta vände sig till en läskunnig och litterärt bevandrad publik medan predikanterna använde uttrycks sätt anpassade för muntliga utläggningar inför en publik av lekfolk.

Eva-Marie Letzter framhåller den europeiska kontexten. Det är visserligen känt sedan tidigare att både Birgitta och predikanterna hade europeiska inspirationskällor, men Letzter konkretiserar detta på olika flera sätt. Exempelvis påvisar hon hur både Birgitta och predikanterna gärna använde intrigstrukturer som också var populära på kontinenten, ofta med rötter i grekisk och judisk tradition. Men det var aldrig fråga om en passiv import. Även om både Birgitta och predikanterna upprätthöll och utvecklade en existerande tradition så anpassades berättelserna till publiken. Det fanns flera strategier för detta. Letzter framhåller särskilt två: att den föredömliga rollfigurens handlingar får motsvara publikens potentiella agerande och att publiken ges möjlighet att identifiera sig med och känna sympati för en sådan rollfigur. Samtidigt har Birgitta ett mer introvert perspektiv där huvudrollsinnehavarnas dygdiga, eller syndiga, resonerande spelade en viktigare roll, medan predikanternas huvudrollsinnehavare var mer extroverta och i högre grad skildras utifrån sina handlingar. Birgittas exempel speglar också i högre grad sådana sammanhang som kunde förväntas vara bekanta för samhällets elit.

Diskussion

Eva-Marie Letzter har producerat en resultatrik avhandling. Den är oerhört systematiskt, noggrant och konsekvent genomförd. Den enda skönhetsfläcken vad gäller akribi och formalia är att rubrikerna i förteckningen över figurer och tabeller inte stämmer överens med de faktiska figur- och tabellrubrikerna. Dispositionen följer konsekvent de metodiska utgångspunkterna och observationer redovisas tydligt och ingående. Detta sker löpande, inom respektive delkapitel, och i det relativt omfattande slutkapitlet.

De empiriska observationerna är, som sagt, många och ibland är det svårt som läsare att överblicka all information. Här hade det underlättat

om avhandlingens resultat tydligare relaterats till den historiska samtidskontexten och det hade även i högre grad kunnat markeras vad som är studiens huvudresultat. I mångt och mycket hänger detta samman med undersökningens utgångspunkter och inramning. Letzter framhåller själv att hon vill dekonstruera exempelberättelserna. "Det innebär att jag bit för bit ämnar ta isär och utforska hur Birgitta och de svenska predikanterna i sina verk använde exempelberättelser som fostrande redskap." (s. 45) Här ligger också avhandlingens styrka. Det är med stor precision Letzter plockar isär exempelberättelserna i sina minsta beståndsdelar. Samtidigt är det också här begränsningarna finns. Letzter har försett sig med utmärkta redskap för att dekonstruera berättelserna, men det finns i avhandlingen inte lika tydliga redskap för att tolka, kontextualisera och generalisera utifrån undersökningens observationer. Detta handlar ytterst om de redskap som hjälper forskaren att gå från empiriska observationer till forskningsresultat.

Syfte och frågor är tydligt formulerade och uppfyller kraven som brukar formuleras, nämligen att syftet uppnås genom att frågorna besvaras. Här finns likväl ett problem, nämligen att syfte och frågor befinner sig på samma abstraktionsnivå, vilket i det här fallet innebär en relativt konkret empirisk nivå. Det är den nivå där undersökningsfrågor brukar formuleras. Svaren består i empiriska observationer ur källmaterialet. Ett syfte formuleras gärna på en högre abstraktionsnivå medan frågeställningarna levererar empiriska konkretiseringar i relation till detta mer generaliserande syfte. Ett syfte formulerat på en sådan högra abstraktionsnivå fungerar som ett stöd när det kommer till att värdera och tolka de empiriska observationerna, när det gäller att kontextualisera och föra mer generaliserande resonemang kring undersökningsresultaten och när det gäller att tydliggöra egna ståndpunkter i relation till tidigare forskning. Frågorna är förutsättningar för konkreta observationer medan syftet bidrar till resultat och tolkningar samt indikerar vilken typ av kunskap som eftersöks.

Historisk kontext och forskningsläge behandlas i ett gemensamt delkapitel och även i den avslutande diskussionen hanteras de tillsammans. Detta är av flera skäl olyckligt. Framför allt därför att kontext och forskningsläge har olika funktioner. Kontexten identifierar de historiska sammanhang som undersökningen placeras in i och spelar en avgörande roll för hur undersökningens resultat ska tolkas och generaliseras. Forskningsläget klargör i stället ett kunskapsläge, det identifierar olika positioner i centrala forskningsfrågor och det klargör vilka forskningsdiskussioner författaren vill involvera sig i. Den egna undersökningens kunskapsstillskott tydliggörs i relation till forskningsläget. Blandas dessa aspekter samman uppstår gärna otydligheter och forskarens olika instrument för analys, tolkningar och resultatmarkering riskerar att bli mindre skarpa.

Eva-Marie Letzter har valt en förhållandevis snäv historisk kontext, nämligen vissa i huvudsak religiösa aspekter av Birgittas och predikanternas verksamheter. Detta återspeglar onekligen centrala delar av det aktuella forskningsläget, men det finns också viktig forskning som betonar mer maktpolitiska dimensioner av både Birgittas och Vadstenaklostrets verksamheter. Det är närmast en självklarhet att medeltidens politiska historia inte fullt ut kan begripas utan religion, men kan det religiösa förstås utan det politiska? Både Birgitta och Vadstenaklostret var trots allt viktiga politiska aktörer. I undersökningen läggs stor vikt vid författarnas skilda publik, vilket i sig antyder att sociala och samhällsorganistoriska sammanhang är av betydelse. En bredare och mer diversifierad historisk kontext hade således tillhandahållit en bredare uppsättning redskap för att tolka och värdera undersökningens resultat.

Överlag har Letzter gjort många och kloka metodologiska överväganden. Hon redogör ingående för sina kategoriseringar och för undersökningens olika analytiska nivåer. Men ibland är de metodologiska övervägandena mer implicita. Centrala delar av studien har en kvantitativ ansats. Här hade det varit intressant att ta del av bakomliggande överväganden. I de kvantitativa bearbetningarna får varje exempel samma dignitet och det är givetvis betydelsefullt att en viss typ av exempel förekommer vid fler tillfällen än andra. Men kan det ändå inte finnas andra mått på en exempeltyps betydelse än antalet förekomster i materialet? Det förefaller rimligt att ett specifikt exempel kunde ha en särskild dignitet i kraft av att det användes vid någon av de stora kyrkohögtiderna, eller genom någon annan speciell kontext, utan att det nödvändigtvis förekommer särskilt ofta.

En annan metodologisk fråga gäller avhandlingens komparativa ambitioner. Birgitta och predikanterna jämförs utifrån att de vände sig till olika publik och att de därmed kan antas ha använt sina exempel på olika sätt. Här hade en fördjupad diskussion av intentioner och förutsättningar för komparationen varit värdefull. Birgittas uppenbarelser är avsedda att läsas och kontempleras av en bildad elit medan predikningarna var underlag för ett muntligt framförande inför en bredare allmänhet. Detta väcker frågor också om förhållandet mellan skriftkultur och muntlig kultur. Författarnas skilda publik väcker återigen frågor om sociala och politiska dimensioner av jämförelsen mellan Birgitta och predikanterna. Birgitta hade inte bara en annan publik. Hon hade även andra intentioner och en annan relation till sin publik jämfört med predikanterna. Birgitta talar i stor utsträckning till sina jämlikar men har en problematisk relation till dem, medan predikanterna befinner sig i en huvudsakligen hierarkisk relation, men det är en relation som egentligen inte är föremål för förhandling eller ifrågasättande.

Till avhandlingens stora förtjänster hör onekligen Eva-Marie Letzters för-

måga att plocka isär exempelberättelserna i sina minsta beståndsdelar. Detta ger viktiga insikter om berättelsernas uppbyggnad och hur de var tänkta att fungera. Samtidigt finns det anledning att ibland fråga om det alltid är de minsta beståndsdelarna som ger den bästa förståelsen och som bäst tydliggör skillnader och likheter. Det finns tillfällen där resultaten hade kunnat presenteras på en något högre aggregationsnivå och att resultaten därmed också framträtt tydligare. Låt mig ge ett exempel. Tabell 1C (s. 115) redovisar i absoluta tal och i procent de olika typer av lärdomar som återfinns hos Birgitta respektive predikanterna rörande vörndnaden för kyrkan och dess ombud. De flesta av tabellens underkategorier representerar endast enstaka fall och motsvarar på sin höjd några få procent av samtliga exempel. Det främsta undantaget utgörs av prisandet av Birgittas utvaldhet, bland just Birgittas exempel (21 procent). Den kategorin återfinns inte alls hos predikanterna. Det är i övrigt svårt att omedelbart utläsa några tydliga mönster. I analysen betonar Letzter att det finns både likheter och olikheter, men att många skilljaktigheter är marginella. Om exemplen hade grupperats på en något mer aggregerad nivå hade emellertid vissa mönster och skillnader framträtt tydligare. De exempel som i vid bemärkelse belyser prästerskapet och kyrkan i positiv dager motsvarar 8,3 procent av predikanternas exempel men endast 3,9 procent av Birgittas. Bland Birgittas exempel handlar 7,7 procent om prästers, biskopars och klosterfolks illgärningar. Motsvarande andel hos predikanterna är bara 1,2 procent.

Detta belyser också frågan om avhandlingens resultatmarkering. Det har redan konstaterats att detta är en resultatrik avhandling. På många sätt är detta en stor förtjänst, men det finns också en risk att de viktigaste resultaten skymms av den stora mängden resultat; man ser inte skogen för träden. Här hade det varit värdefullt om författaren själv tydligt markerat vilka resultat som är centrala. En syftesformulering på en högre abstraktionsnivå hade även här varit till hjälp.

Slutord

Eva-Marie Letzter har gjort en gedigen och systematisk bearbetning av sitt material. Det är en avhandling med många och värdefulla empiriska resultat. Samtidigt hade den mått bra av en viss nedbantning och vad som faktiskt är undersökningens huvudresultat hade kunnat göras tydligare. Det hade underlättat med ett syfte formulerat på en högre abstraktionsnivå, en tydligare och även bredare diskussion av kontext och forskningsläge, samt en utförligare diskussion av komparationens syfte och förutsättningar. Detta hindrar inte att Eva-Marie Letzter lämnar ett viktigt bidrag till kunskapen om den medeltida användningen av exempelberättelser i allmänhet och till frågan om Birgitta och 1400-talets svenska predikanter i synnerhet.